

JASMINA TALAM
Muzička akademija, Sarajevo

BOSANSKA BUGARIJA

Članak je posvećen bugariji, kordofonom instrumentu tipa dugovratih lutnji, koja je tijekom 20. stoljeća zauzimala važno mjesto u životu i običajima bosanskohercegovačkog seoskog stanovništva. Posebna je pozornost posvećena pitanjima klasifikacije ovoga instrumenta, terminologiji, ergologiji, tehnologiji izrade instrumenta, značajkama tonskih odnosa, tehnikama sviranja, repertoaru i prigodama te rasprostranjenosti na području Bosne i Hercegovine. U današnje je doba veoma mali broj svirača i graditelja bugarije, pa je vjerojatno samo pitanje vremena kada će ona, kao i mnogi drugi narodni instrumenti, postati tek dijelom prošlosti.

Ključne riječi: bugarija, dugovrate lutnje, kordofoni instrumenti, Bosna i Hercegovina

U folklornoj glazbenoj tradiciji Bosne i Hercegovine susreće se velik broj kordofonih instrumenata tipa dugovrate lutnje, koji su u narodu poznati pod zajedničkim imenom tambure. Potreba za njihovim sustavnim proučavanjem postojala je dugi niz godina. Postojeća literatura, koju čine objavljeni članci i dijelovi pojedinih studija, posvećena je samo pojedinim instrumentima, a građom koju donosi i opsegom nije umanjila potrebu za detaljnim istraživanjem ove skupine instrumenata. To je bio jedan od razloga zbog kojih sam se odlučila da taj tip kordofonih instrumenata obradim u svom magistarskom radu.¹ Svjesna brojnih problema i dvojbi koje se javljaju u organološkim istraživanjima Bosne i Hercegovine, svoj sam rad doživjela kao izazov koji me ustrajavanjem vodio do postavljenog cilja. U razdoblju od 2000. do 2005. godine intenzivno sam pronalazila, popisivala i klasificirala postojeću arhivsku građu, muzejske instrumente, članke, notne zapise i snimke. Prikupljeni su podaci bili moja početna baza podataka. Istodobno

¹ Magistarski rad "Kordofoni instrumenti tipa dugovrate leute u narodnoj muzičkoj tradiciji Bosne i Hercegovine" izradila sam pod mentorstvom prof. dr. Vinka Krajtmajera i obranila na Muzikološkom odsjeku Muzičke akademije Univerziteta u Sarajevu 2006. godine.

sam tragala za kazivačima koji su mi mogli dati određene informacije, kao i za sviračima i graditeljima.

Danas je situacija na terenu veoma složena. Posljednji rat (1992.-1995.) koji je, po tko zna koji put, poharao Bosnu i Hercegovinu, ostavio je nesagledive posljedice i u narodnoj glazbenoj praksi. Demografska slika je bitno promijenjena, pa je gotovo nemoguće istraživati oslanjajući se na postojeće podatke. Također, određeni broj lokaliteta je i danas nedostupan, što dodatno otežava prikupljanje podataka. S druge strane, istraživanje me uvjerilo u blagonaklonost i prijateljstvo ljudi iz struke i ljudi s terena koji su mi, u okviru svojih mogućnosti, mnogo pomogli u radu.

U istraživanju sam primijenila metodologiju koju su 1959. predložili Erich Stockmann i Ernst Emsheimer za europski projekt istraživanja narodnih instrumenata i niz priručnika *Handbuch der europäischen Volksmusik-instrumente* (Dević 1977:12). Kako bi se stekao što obuhvatniji uvid i znanje o narodnim instrumentima, spomenuta su dvojica etnoorganologa smatrala da je u istraživanju i obradi pojedinih instrumenata potrebno obratiti pozornost terminologiji, ergologiji i tehnologiji izrade, tehnici sviranja i glazbenim mogućnostima, repertoaru, funkcijama, povijesti i rasprostranjenosti te udruživanju s drugim instrumentima u ansamble (v. isto:12-19). Uz navedene sam aspekte pri obradi kordofonih instrumenata tipa dugovrate lutnje posebnu pozornost obratila tonskim odnosima glazbe koja se na njima izvodi jer upravo oni utječu na gradnju pojedinih instrumenata, određuju njihov identitet i presudni su za daljnje klasificiranje instrumenata iste skupine.

Naime, u klasifikaciji kordofonih instrumenata tipa dugovrate lutnje, barem kad je u pitanju bosanskohercegovačka tradicija, javljaju se brojne sumnje. Prema općeprihvaćenoj klasifikaciji glazbenih instrumenata koju su, polazeći od konstrukcije i načina dobivanja tona, izradili i 1914. objavili Erich Maria von Hornbostel i Curt Sachs u radu "Systematik der Musik-instrumente", svi kordofoni instrumenti tipa dugovrate lutnje označeni su indeksnim brojem 321.32, s potpodjelom na dugovrate lutnje posudasta trupa (321.321) i dugovrate lutnje s ormarićem (321.322) (Hornbostel i Sachs 1961:22). Bugarija i većina drugih tambura u Bosni i Hercegovini pripadaju istom podtipu (HS 321.321).

Klasifikacijom tambura u Bosni i Hercegovini bavio se Cvjetko Rihtman. Ustanovio je da se

instrumenti tipa dugovratih leuta sa uskim izduženim korpusom, koje nalazimo u Bosni i Hercegovini pod opštim imenom tambure, dijele na:

- a) vrstu 'pivačkih' tambura (tj. tambura koje služe za pratnju 'krajišnica', muslimanskih epskih pjesama uže Krajine)
- b) vrstu šargija, sa većim brojem žica (4-12) ugođenih u tri glasa (iznimno u dva ili u četiri) i sa većim brojem pomičnih perdeta (Rihtman 1982:16-17).

U daljnjem tekstu objašnjava da se

mnogobrojne podvrste šargije razlikuju... prema obliku korpusa (kutlače), a zatim i prema veličini instrumenta: kod sazova je korpus dubok i zaobljen, kod ostalih instrumenata ove grupe on je plitak i otesan 'na brid'; sazova ima većih i manjih, a ostale se podvrste različito nazivaju prema veličini: najmanji je karaduzen (ranije baglama), najveći šargija, a između njih bugarija (isto:17).

To bi značilo da vrste šargije određuje odnos između dužine vrata i rezonantnog tijela. Taj odnos bi trebao izravno utjecati na broj i raspored prečnica (*perdeta*), što pak izravno određuje tonske značajke instrumenta, a s tim u vezi i njegove glazbene mogućnosti i repertoar. Međutim, folklorna glazbena praksa u Bosni i Hercegovini je pokazala da se različiti instrumenti pojavljuju u istim veličinama. Takvim su primjerima veća bugarija i šargija, kao i polusaz i saz. Zbog toga se nametnulo pitanje može li veličina instrumenta biti osnovnim kriterijem za klasifikaciju. Pokazalo se da ne može i da najznačajnije razlike među instrumentima ove skupine ovise o položaju *perdeta*. Vinko Krajtmajer je prvi uputio na činjenicu da su mjere, tj. odnosi duljina, osnovni kriterij za klasifikaciju kordofonih instrumenata tipa dugovrate lutnje u Bosni i Hercegovini:

Svi odnosi dužina (udaljenja) su svojevrsna fizička projekcija tradicionalnih tonalnih odnosa, pa se ovdje zanatska i muzička tradicija i praksa neodvojivo povezuju. Izolirano proučavanje samo zanatskog ili samo muzičkog odnosa, bez uspostavljanja uzajamne veze i pronalaženja razloga za međusobno uslovljavanje, u ovakvim slučajevima (dakle u slučajevima uzoraka mjera) ne može dati zadovoljavajući rezultat. Jer, uzorci mjera iz domena materijalne kulture u svojoj osnovnoj funkciji prerastaju čisto materijalni nivo i postaju odraz i projekcija duhovnih sfera tradicionalnog izraza (Krajtmajer 1982:498).

Javlja se mnogo varijantnih oblika glede duljine *drške* (vrata) i veličine rezonantnog tijela i nije moguće donijeti srednju vrijednost ovih odnosa. Veličine mogu biti različite i odražavaju se samo na veličinu razmaka *perdeta*. Presudni su, naime, odnosi duljina, a ne i duljine same po sebi. Njihovo proporcionalno smanjivanje i povećavanje ne čini razliku. Zbog toga je najprihvatljiviji stav Vinka Krajtmajera, koji tvrdi da su odnosi duljina osnovni kriterij za podjelu kordofonih instrumenata tipa dugovrate lutnje u Bosni i Hercegovini.

Bugarija je jedan od kordofonih instrumenata tipa dugovrate lutnje koji se danas rijetko može naći u narodnoj glazbenoj praksi.² Nekad je bila široko

² Premda ih veže isti naziv, treba napomenuti da bosanska bugarija nije slična tamburi bugariji u Hrvatskoj i Vojvodini, koja kao noviji instrument slavonsko-vojvodanskog tipa pripada

rasprostranjena, o čemu svjedoče brojni podaci iz prve polovice 20. stoljeća. Bugariju prvi spominje Ludvík Kuba, navodeći da je bila omiljen instrument za pratnju pjevanju (1985:17). Vejsil Ćurčić donosi prvi opis bugarije i njezine funkcije:

Bugarija je zapravo naša prava najmanja tambura, jer je ona od svih najpoznatija po našim krajevima. Ona je tako prozvana, jer je valjda porijeklom iz Bugarske, t. j. da je iz Turske preko Bugarske dospjela u naše krajeve. Ona je obično s četiri žice. Uz bugariju udara najviše mladež kada hoda po sijelima. Bugarija je obično samica, i ona nema gotovo nikad druge pratnje, osim što uz nju mlado momče kuca, a sitno popijeva, a to sasvim zadovoljava. Ona je u toliko zgodna, što je malena, pa je momčadija metne u rukav od gunja, koji onda prebaci preko ramena i tako je nosi kamo hoće i nezapaženo. Bugarija je već odavno prešla i na selo, pa i ovdje momci idući na sijelo, kucaju uz bugariju, a nalazimo je često i kako prati obijesno seljačko kolo (1935:5).

O popularnosti bugarije u Kreševu svjedoči Augustin Kristić. Navodi da je bugarija veća tambura od karaduzena i da ima četiri žice, a spominje i imena brojnih svirača i graditelja bugarije (1955:153). Detaljnije podatke pronalazimo u radovima Cvjetka Rihtmana i Vlade Miloševića. Rihtman je opisao tehnologiju izrade, tonski niz, tehniku sviranja i funkciju bugarije u selima Pugarje i Dnoluke kraj Jajca, a Vlado Milošević je detaljno proučio bugariju Mehmeda Ćirkića iz Bosanske Gradiške (Rihtman 1953:5-8; Milošević 1956:20).

U današnje doba bugarija više nije naročito popularna, ali sam za magistarski rad uspjela uspostaviti kontakt sa sviračima i graditeljima koji su mi dali veoma važne informacije. Kazivači na terenu bili su mi Milenko Stevanović (Bočinji kraj Maglaja, 1953.), graditelj bugarija i šargija iz Doboja, te svirači Pero Stjepić (Gora kraj Kaknja, 1950.), Drago Šarčević (Žabljak kraj Usore, 1954.) i Stjepan Vrdoljak (Derventa, 1927.). Osim toga, koristila sam se i iskazima nekoliko kazivača važnih u prethodnim provedenim istraživanjima. Bili su to graditelji bugarija i šargija Mijo Bubnjić iz Prkosca i Šefko Humić iz Lendića kraj Jajca, kazivači Cvjetka Rihtmana, te graditelji dugovratih lutnji Pero Cvijetić (rođ. u Husinu oko 1920.) i Ivo Pilić (Vijake kraj Vareša 1870. – Tuzla 1945.), kazivači Vinka Krajtmajera. Kad je riječ o Cvijetiću i Piliću, sačuvani su i njihovi uzorci mjera.

podtipu dugovratih lutnji s ormaricem (HS 321.322) i ponajprije se javlja u sklopu manjih ili većih tamburaških sastava i orkestara.

Terminologija

Terminologija vezana uz bosansku bugariju je veoma složeno pitanje. Nazivi se najčešće razlikuju od jednog do drugog geografskog područja, a mogu biti vezani uz oblik cijeloga instrumenta ili njegovih dijelova, tehniku sviranja ili funkciju. U sjeveroistočnoj Bosni bugarija se susreće i pod nazivom *bulgarija* (Krajtmajer 1982:502). Vlado Milošević je zabilježio da se u Bosanskoj krajini susreće i pod nazivom tambura (1956:20).

Lingvisti smatraju da je naziv bugarija proistakao iz narodnog govora. Prema Dževadu Jahiću naziv potječe od riječi *bugariti*, što znači oplakivati (1999:130). Augustin Kristić je također zabilježio da neki Kreševljaci smatraju da je dobila ime po tome što lijepo "bugari" (1955:155).³ Konstatirano je da novije tambure slavonsko-vojvođanskog tipa, a među njima i bugarija, imaju latinske i slavenske nazive (Andrić 1977:543). Možda bi ovo mogao biti jednim od razloga za pretpostavku o bugariji kao domaćoj tamburi, a ne instrumentu koji je u naše krajeve došao preko Osmanlija.

Terminološko bogatstvo očituje se u nazivima pojedinih dijelova bugarije, pa stoga u nastavku donosim sve inačice do kojih sam došla tijekom terenskih istraživanja (Doboj, Gora, Žabljak i Derventa 2001.-2005.) i u pisanim izvorima (Bistrica, Kuprešani, Dnoluke i Pugarje u Rihtman 1953; Kreševo u Kristić 1955; Donja Dolina u Milošević 1962; Duboštica i Nova Kreka u opisu instrumenata inv. br. 7963/II i 14957/II Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

TRUP (TIJELO) / KUTLA⁴

<i>kutla</i>	Kreševo, Duboštica (Tuzla), Sarajevo, Gora (Kakanj), Derventa
<i>kutljača</i>	Dnoluke i Pugarje (Jajce), Sarajevo, Donja Dolina (Bosanska Gradiška), Žabljak (Usora), Doboj
<i>korito</i>	Kuprešani (Jajce)
<i>kusalo</i>	Bistrica (Jajce)
<i>kutija</i>	Doboj

POKROVNA DASKA (GLASNJAČA) / DASKA

<i>daska</i>	Kreševo, Duboštica i Nova Kreka (Tuzla), Doboj, Žabljak (Usora), Sarajevo, Donja Dolina (Bosanska Gradiška), Derventa
<i>tata-tahta</i>	Dnoluke i Pugarje (Jajce)

³ Kristić ne daje objašnjenje značenja riječi *bugariti*.

⁴ Drugi naziv uvriježen je kao termin u bosanskohercegovačkim etnomuzikološkim radovima, a prvi u hrvatskim. Zahvaljujem dr. Grozdani Marošević, koja je u ovaj članak uvela hrvatsku terminologiju. Zahvaljujem joj i na pomnom čitanju i korisnim primjedbama čitava rada.

ZVUČNI OTVORI NA GLASNJAČI / RUPICE NA DASKI

<i>glasnice</i>	Dnoluke i Pougjarje (Jajce), Sarajevo, Goduša (Visoko), Žabljak (Usora)
<i>rupice</i>	Doboj, Gora (Kakanj), Derventa

ZVUČNI OTVOR NA BOKU TRUPA / RUPICA NA STRANJAČI

<i>budža</i>	Dnoluke i Pougjarje (Jajce)
<i>odušak</i>	Žabljak (Usora), Derventa
<i>glasnica</i>	Doboj

ODIZAČ ŽICA NA GLASNJAČI (KOBILICA) / KOBILICA

<i>kobilica</i>	Kreševo, Nova Kreka (Tuzla), Doboj, Sarajevo, Žabljak (Usora)
<i>kobila</i>	Gora (Kakanj)
<i>konjić</i>	Dnoluke i Pougjarje (Jajce), Žabljak (Usora)
<i>konj</i>	Bistica (Jajce)

ZAPINJAČ(I) / ZAPINJAČ

<i>zapinjač</i>	Dnoluke i Pougjarje (Jajce), Žabljak (Usora), Doboj, Gora (Kakanj)
<i>zupci</i>	Doboj, Derventa

VRAT / DRŠKA

<i>drška</i>	Duboštica (Tuzla), Dnoluke i Pougjarje (Jajce), Sarajevo, Gora (Kakanj), Goduša (Visoko)
<i>držak</i>	Kreševo
<i>vrat</i>	Sarajevo, Žabljak (Usora), Donja Dolina (Bosanska Gradiška), Doboj
<i>repač</i>	Doboj
<i>rep</i>	Doboj, Derventa

ODIZAČ ŽICA NA VRATU (KONJIĆ) / JASTUK

<i>jastuk</i>	Dnoluke i Pougjarje (Jajce)
<i>ćustek</i>	Duboštica i Nova Kreka (Tuzla)

PREČNICE (PRAGOVI) / PERDETA

<i>perdeta</i> (jedm. <i>perde</i>)	Dnoluke i Pougjarje (Jajce), Duboštica i Nova Kreka (Tuzla), Žabljak (Usora), Doboj, Gora (Kakanj), Kreševo, Derventa
<i>peševi</i>	Sarajevo
<i>krsnice</i>	Bosanska Gradiška

KLJUČEVI (VIJCI) ZA UGAĐANJE / ČIVIJE

<i>čivije</i>	Kreševo, Sarajevo, Donja Dolina (Bosanska Gradiška), Duboštica i Nova Kreka (Tuzla), Žabljak (Usora), Doboj, Gora (Kakanj), Derventa
<i>kolići</i>	Dnoluke i Pougjarje (Jajce)

TRZALICA / TERZIJAN

<i>terzijan</i>	Kreševo, Duboštica i Nova Kreka (Tuzla), Goduša (Visoko), Derventa, Žabljak (Usora), Donja Dolina (Bosanska Gradiška), Dnoluke i Pougjarje (Jajce), Gora (Kakanj), Doboj, Sarajevo, Gora
-----------------	--

Zabilježeni su posebni nazivi i za pojedine žice:

DONJE DVIJE ŽICE (g)

<i>parice</i>	Žabljak (Usora), Doboj, Gora (Kakanj)
<i>sastavne</i>	Kuprešani i Bistrica (Jajce)

SREDNJA ŽICA (c)

<i>zūkavica</i>	Kuprešani (Jajce), Žabljak (Usora)
<i>zūkaljka</i>	Doboj, Gora (Kakanj)
<i>čandrūkavica</i>	Lupnica (Jajce)

GORNJA ŽICA (f)

<i>bas</i>	Žabljak (Usora)
------------	-----------------

Ergologija

U razdoblju od 2001. do 2005. godine analizirala sam ukupno deset bugarija. Od toga šest potječe iz razdoblja 1895.-1954. i pohranjeno je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu,⁵ a jedna je pohranjena u Etnografskom muzeju u Zagrebu.⁶ Osim toga sam analizirala bugarije Drage Šarčevića iz Žabljaka kraj Usore i Milenka Stevanovića iz Doboja, s kojima sam surađivala tijekom terenskog istraživanja. Na posljetku, zahvaljujući dr. Vinku Krajtmajeru sačuvani su uzorci mjera Ive Pilića iz Vijaka i Pere Cvijetića iz Husina, prema kojima su ti graditelji pravili bugarije u prvoj polovici 20. stoljeća, što sam također uključila u analizu.

Rezultate provedenog ergološkog istraživanja bosanske bugarije predstaviti ću opisom izgleda instrumenta te crtežom i fotografijama koje prikazuju cijeli instrument ili pojedine njegove dijelove. Osnovni dijelovi bugarije su rezonantno tijelo i vrat (*drška*).

Rezonantno tijelo je sastavljeno od *kutle* (trupa) i *daske* (glasnjače), a njegove dimenzije variraju od instrumenta do instrumenta. Preko *kutle* se postavlja *daska* na kojoj se nalaze *glasnice* – mali otvori (rupice) koji poboljšavaju zvučnost instrumenta. Broj, raspored i veličina zvučnih otvora su različiti i uglavnom ovise o individualnoj graditeljskoj praksi. Najčešće ih je od četiri do osam s promjerom oko 0,2 cm. Na gornjoj *stranjači* (gornjem boku *kutle*) također se nalazi rupica promjera oko 0,3 cm i ima istu funkciju kao i rupice na dasci. Na dasci je postavljena i *kobilica* napravljena od čvrstog drveta. Kobilica stoji uspravno u odnosu na dasku instrumenta. Na gornjoj strani kobilice urezani su prorezi za žice. Na donjem dijelu rezonantnog tijela nalazi se *zapiinjač*, koji je najčešće integralnim dijelom daske. On ima nešto veće proreze u odnosu na kobilicu i za njega se zapinju žice instrumenta.

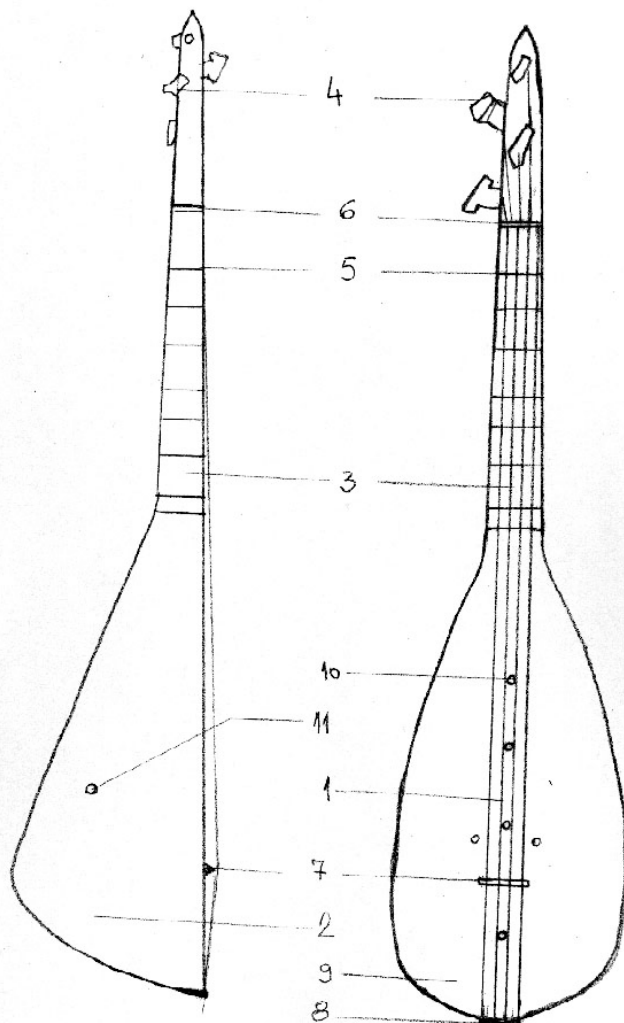
Na gornju, užu stranu *kutle*, nadovezuje se *drška* (vrat). Duljina drške varira od instrumenta do instrumenta i ne postoji nikakav konstantan odnos u odnosu na veličinu trupa. Širina drške je najveća na mjestu njezina spajanja s kutlom, a prema vrhu se postupno sužava. Na vrhu drške su četiri rupe u koje su umetnute četiri *čivije*. *Čivije* su mali komadi tvrdog drveta napravljeni u obliku slova T, a pomoću njih se žice instrumenta dovode do željene napetosti. Ispod *čivija* je *jastuk* koji, kao i kobilica, ima funkciju da odigne žice. Jastuk može biti od malog komada drva ili goveđeg roga. Na nekim je primjercima napravljen od dva komada žice omotane oko drške. Žice instrumenta su provučene ispod prvog namotaja, a zatim prelaze preko drugog

⁵ 1) Bugarija, Sarajevo, inv. broj 4445/II; 2) Bugarija, Sarajevo, inv. broj 4446/II; 3) Bugarija, Duboštica kraj Tuzle, inv. broj 7963/II; 4) Bugarija, Nova Kreka, inv. broj 14957/II; 5) Bugarija, Sarajevo, inv. broj 13129/II,III; 6) Bugarija, Goduša kraj Visokog, inv. broj 14775/II.

⁶ Bosna, kupljeno od Derviša Čauševića 10. 07. 1935., etn. broj 11214. Premda je ovaj primjerak zaveden kao "šargija", s obzirom na uzorak mjera očito je riječ o bugariji.

namotaja. Cijelom dužinom drške, od jastuka do kutle, postavljena su *perdeta* (prečnice), između kojih se nalaze polja za pritiskanje žica.

Bugarija se svira *terzijanom* (trzalicom) napravljenim od trešnjeve kore ili odgovarajućega komada goveđeg roga.

Dijelovi bugarije: 1. žice, 2. kutla (trup), 3. drška (vrat), 4. čivija (ključ za ugađanje), 5. perde (prečnica), 6. jastuk (odizač žica na vratu), 7. kobilica (odizač žica na glasnjači), 8. zapinjač, 9. daska (glasnjača), 10. glasnica (zvučni otvor na glasnjači) i 11. odušak ili budža (zvučni otvor na boku trupa).

Tehnologija izrade

Kordofoni se instrumenti tipa dugovrate lutnje, u brojnim svojim lokalnim inačicama, razlikuju s obzirom na tehnologiju izrade. Razlike se ogledaju u tipu i vrsti instrumenta, a usto su i regionalno uvjetovane. Za veće instrumente trebalo je veće umijeće i uglavnom su ih izrađivali majstori iz gradskih sredina, dok su manje tambure izrađivali majstori iz seoskih i prigradskih naselja. Obje su se vrste izrađivale ručno, a tijekom izrade graditelj je primjenjivao različita znanja i postupke. Ponekad su graditelji bili sami glazbenici, a ponekad i drugi obrtnici kao što su kolari, kovači, bačvari, stolari itd. Gradnja bugarije je dugotrajan posao koji se sastojao od nekoliko faza: priprema materijala, izrada pojedinih dijelova, sastavljanje i završna obrada trupa i vrata, postavljanje *kobilice*, *jastuka* i *perdeta* te ukrašavanje i lakiranje instrumenta. Svaki se dio izrađivao zasebno i poklanjala mu se velika pozornost. Zbog toga se može reći da je izrada bugarije, kao i drugih kordofonih instrumenata tipa dugovrate lutnje, umjetničkim zanatom.

Izrada bosanske bugarije počinje od trenutka odabira i pribavljanja drva koje je pogodno za obradu. Za izradu *kutle* (trupa) najčešće se koristi meko drvo koje ima široke godove, premda se može praviti i od tvrdog drva koje u procesu sušenja nije sklono pucanju. Iskustva graditelja govore da su najkvalitetniji orah, trešnja, divlja trešnja, jošika, javor i dud. Drvo se pribavljalo u najpogodnijem razdoblju zimskih mjeseci, kada sadrži najmanji postotak vlage. Biralno se uglavnom starije drvo jer je šire u promjeru.

Cvjetko Rihtman je zabilježio podatak o izradi bugarije iz jednoga komada drva: "Od trešnjevog debela se odsiječe komad ('suk') dužine 60 cm. Ovaj komad debela (suk) rasiječe se uzduž i unakrst preko sredine na četiri jednaka dijela. Od svake četvrtine dobiće jednu bugariju" (1953:32). Graditelj Mijo Bubnjić iz Prkosca kraj Jajca pri izradi bugarije je upotrijebio sljedeće mjere: "Dužina kutljače treba da iznosi jedan pedalj (oko 20 cm) i mali priklop (dužina srednjeg prsta od pregiba do vrha – oko 12 cm); najveća širina kutljače u donjem dijelu treba da iznosi jedan priklop, dužina drške do jastuka je jedan veliki pedalj (23 cm), a iznad jastuka još 10 cm koliko treba za koliće" (isto).

Milenko Stevanović iz Doboja, s kojim sam razgovarala u lipnju 2004., svaki dio bugarije izrađuje posebno i od različitih vrsta drva. Za izradu kutle najčešće uzima trešnjevo drvo, koje odsiječe jedan metar od zemlje. Iz donjeg dijela oborenog stabla isiječe komad (*suk*) dug oko 40 cm, koji potom uz pomoć drvenih klinova i sjekire razdvoji na četiri jednaka dijela. Od ta četiri dijela nastat će četiri kutle. Od dijela koje ide prema sredini debela pravi se vanjski dio kutle. U narodu se zove *luk* jer se u njemu pod pravim kutom sastaju *stranjače*, dvije iste strane kutle. Kut može biti i manji, ovisno o gubitku drva pri izradi.

Četvrt *suka* namijenjena za izradu kutle graditelj teše sjekicom ili *bradvom*, alatom sličnoj sjekiri. Tako grubo oblikuje vanjsku stranu kutle. Na analiziranim se bugarijama primjećuju različiti oblici. Kutle su najčešće otesani na brid, ali se susreću i kruškoliki oblici ili nepravilne trostrane piramide s kruškolikom osnovom. Nakon što izradi konture vanjskoga dijela, graditelj oblikuje unutrašnji dio kutle. Kutlu dubi ili "kopa" *dubačem*, a potom struže *strugačem* na oko 2 cm. Oblikovanu kutlu suši nekoliko mjeseci u mekinjama ili na mjestu s jakim strujanjem zraka. Nakon sušenja slijedi posljednja faza rada na kutli koja podrazumijeva ravnjanje i precizno oblikovanje debljine stranica. Na gornjoj *stranjači* graditelj pravi *odušak* – otvor promjera oko 4 mm. Milenko Stevanović smatra da odušak bitno poboljšava zvuk bugarije. Odušak se buši užarenom metalnom šipkom odgovarajućeg promjera.

Grubo oblikovane *kutle* u radionici Milenka Stevanovića; Doboje, 2004.
(snimila J. Talam)

Po završetku izrade kutle graditelj pristupa izradi *daske* (glasnjače). Daska se pravi od odgovarajućeg komada jelovine, omorike ili čamovine. Drvo se oblikuje tako da svojom veličinom odgovara otvoru kutle. Na dnu daske graditelj oblikuje *zapinjač* s uskim prorezima koji sličje zupcima češlja. Daska se tanji blanjom (*hobličem*) do 2 mm debljine, a potom ravna brusnim papirom. Iskustva graditelja i svirača govore da bugarije s tanjom daskom proizvode bolji zvuk. Na dasci se buše *glasnice* – otvori slobodnog rasporeda

i broja. Na bugarijama koje su analizirane za ovaj rad glasnice su kružne i promjera od oko 2 do 4 mm. Kao i odušak buše se užarenom metalnom šipkom čiji promjer odgovara željenom promjeru glasnica. Obradena daska se lijepi za kutlu. Stari su je graditelji lijepili tutkalom, a u novije doba se lijepi Drvofixom ili nekim drugim sintetičkim ljepilom. Oko sastavljene kutle i daske graditelji omotavaju samoljepljivu traku i tako pripremaju rezonantno tijelo za sušenje. Sušenje traje oko mjesec dana i to u prostoru s propuhom, primjerice na tavanu.

Sastavljeno rezonantno tijelo bugarije u radionici Milenka Stevanovića; Doboj, 2004.
(snimila J. Talam)

Nakon izrade rezonantnog tijela graditelj izrađuje *dršku* (vrat). Drška se pravi od šljive, javora ili divlje trešnje. Milenko Stevanović smatra da su ove vrste drva i čvrste i lijepo izgledaju. Graditelj pripremi komad drva dug oko 50 cm. Obradi ga tako da dobije konture željene drške. Kutlu izmjeri u najširem dijelu, nađe sredinu koju urezuje i u nju ubacuje donji dio grubo oblikovane drške. Njihov se spoj *nituje* drvenim čepićima, a potom zalijepi. Drška se s gornje strane ravna blanjom, a s donje ostaje blago zaobljena. Najšira je u dijelu u kojem se spaja s kutlom, a prema vrhu se blago sužava. Na vrhu drške se buše četiri rupice za *čivije* i to dvije s gornje, a dvije s prednje strane. Rupice se buše veoma tankom metalnom šipkom. Prema gornjoj strani se postupno šire da *čivije* iz njih ne bi ispadale.

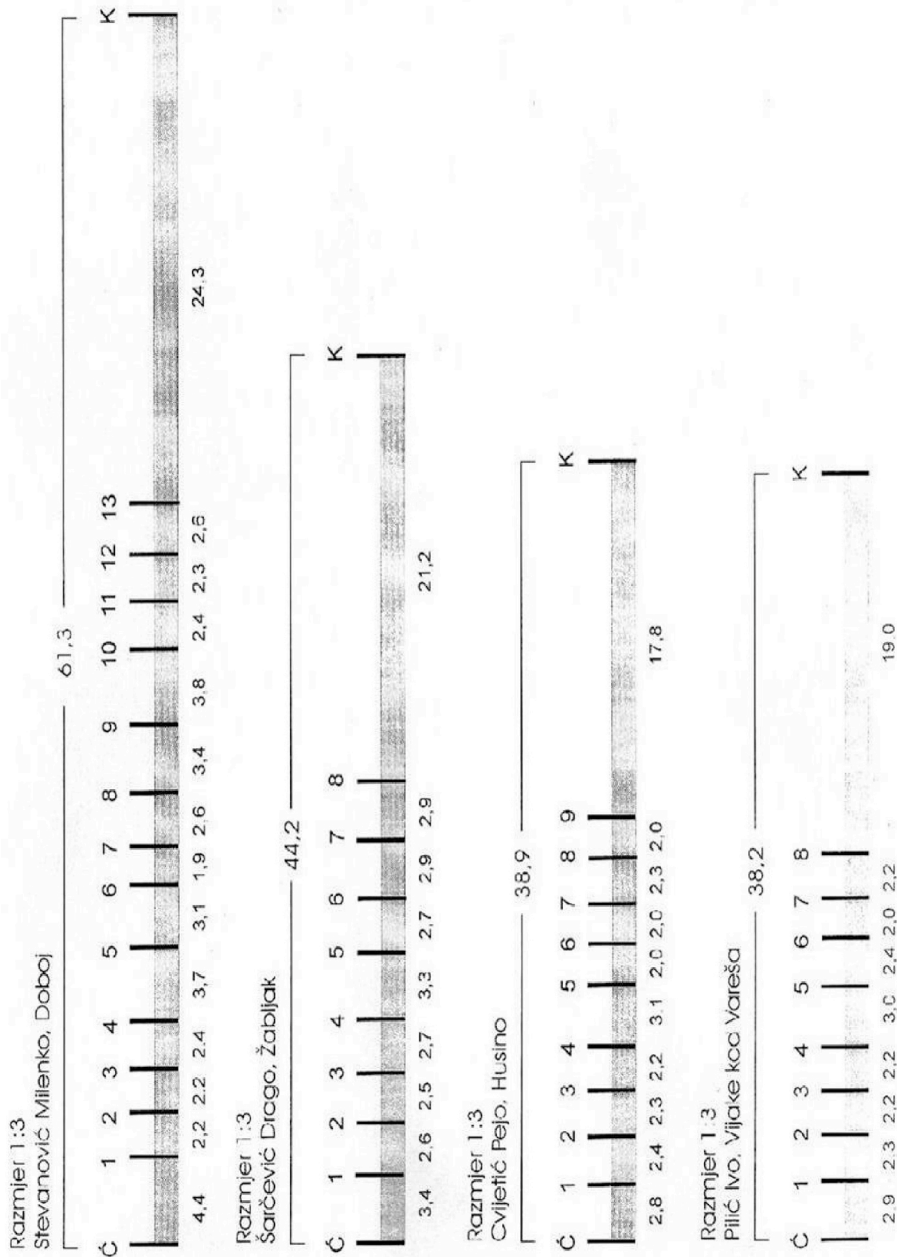
Izradom rezonantnog tijela i drške bugarija poprima konačan oblik. Slijedi rad na manjim, ali veoma važnim dijelovima. Graditelj izrađuje dva podupirača žica (*kobilicu* i *jastuk*) te prečnice ili pragove (*perdeta*). Kobilica se pravi od malog komada šljivova drva. S donje strane je ravna, a prema vrhu tesana na brid. Na gornjoj strani kobilice se oblikuju uski prorezi kroz koje će prolaziti žice instrumenta. Kobilica se može samo postaviti ili zalijepiti za dasku instrumenta. U većini primjera samo se postavlja tako da je svirač i tijekom svirke može pomaknuti 1 do 2 cm. Pomicanjem kobilice postiže se promjena registra, što omogućuje sviračima da sviraju *sitnijim* i *krupnijim glasom*. Jastuk može biti od tankog komadića drva ili volovskog roga. No, umjesto da izrade jastuk, neki graditelji omotaju dva komada žice tako da žice instrumenta prolaze ispod jednoga i preko drugoga namotaja.

Perdeta se izrađuju od različitih materijala. Na starijim instrumentima su napravljena od kalema, tj. tankih niti bakrene žice. Nekoliko žica bi se savijalo oko drške, a krajevi vezivali u čvor. Čvor se postavljao s gornje strane okrenut prema palcu svirača da ne bi smetao pri sviranju. Kako bi se mogla eventualno dodatno korigirati *perdeta* se nisu izdubljivala. Milenko Stevanović kaže da je nekada vezivao *perdeta* od tankih niti bakrene žice, ali se taj način, barem njemu, nije pokazao praktičnim. Često se događalo da se takva *perdeta* nakon određenog vremena pomaknu, što bi sviračima stvaralo probleme. Danas Stevanović postavlja *perdeta* od debljeg komada žice, koju s obje strane ubada u dršku.

Kobilica, *jastuk* i *perdeta* postavljaju se veoma precizno na mjesta određena po sluhu ili unaprijed utvrđenim uzorcima mjera. Postavljanje *perdeta* po sluhu (ili, kako u narodu kažu, "od uha") najstariji je način prema kojemu su graditelji pravili uzorke mjera. Noviji način odnosi se na ucrtavanje ili urezivanje mjesta *perdeta*, kobilice i jastuka na pomoćnom štapu ili letvici.

Tonski niz bosanske bugarije izravnim je rezultatom broja i rasporeda *perdeta*, jer razmak između susjednih *perdeta* uvjetuje intervalske vrijednosti među susjednim stupnjevima. Na bugariji, koja uglavnom ima osam ili devet

perdeta, peto perde dijeli žicu na dva jednaka dijela. Brojeći od strane gdje su čivije, četvrto perde je metrički i akustički utvrđeno kao kvarta.

Uzanci mjera bugarije

Nakon izrade tehničkog dijela graditelji ukrašavaju instrument. Za ukrašavanje su se primjenjivale različite tehnike, no najčešće tehnika *nagorijevanja*. Užarenim nožem ili nekim drugim oštrim metalnim predmetom nagorijevali su se različiti motivi kao što su grančice djeteline s tri lista, crte koje se međusobno prepleću poput mreže, cik-cak crte i slično. Uglavnom se ukrašavala samo daska. Tek su na malom broju primjeraka nagorene šare i na stranjačama kutle, a još su rjeđi primjerci s ukrašenom drškom. Tako primjerice na bugariji koja potječe iz Nove Kreke kraj Tuzle, a pohranjena je u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu (br. 14957/II), drška je ukrašena bijelim i zelenim pločicama smještenima u poljima između perdeti.

Gotova bugarija se lakira bezbojnim lakom. Nakon lakiranja graditelj postavlja *čivije* i žice. Čivije se prave od šljivova drva u obliku slova T i utaju u otvore napravljene na vrhu drške. Na kraju se postavljaju kupovne žice promjera od 0,28 do 0,30 mm. Na jedan instrument postavljaju se uvijek žice istoga promjera. Žice se zapinju ili vezuju za zupce *zapinjača* i pružaju do čivija, oko kojih se omotaju i zatezanjem dovode do željene napetosti, odnosno tonske visine. Neki su graditelji prakticirali da oko *jastuka* omotaju komad žice tako da žice instrumenta ne bi izlazile iz ležišta.

Uz bugariju graditelj obvezatno pravi i mali *terzijan* kojim se trzaju (*okidaju, kače*) žice. *Terzijan* se nekad pravio isključivo od trešnjeve kore ili goveđeg roga, a danas se pravi i od plastike.

Karakteristike tonskih odnosa

Prije nego započne svirku svirač ugađa ili *peri* žice bugarije. Njihovim različitim zatezanjem dobiva se željeno suzvučje. Prema Cvjetku Rihtmanu, bugarija se ugađala na dvije visine ili na dva *avaza*. Dvije donje i gornja žica ugađale su se jednako na ton **g**, a srednja žica na ton **c**. Rihtman navodi i primjer Mije Bubnjića iz Prkosca kraj Jajca, koji je mogao *uperiti* bugariju kao šargiju, tj. na tri visine – prve dvije žice na ton **g**, srednju na **c** i posljednju, gornju žicu na ton **f** (1953:33). I Drago Šarčević iz Žabljaka kraj Usore ugađa bugariju na tri visine – **g**, **g**, **c** i **f**. Osnovni tonski niz bugarije ovisi i o broju polja na dršci instrumenta. Za izvođenje melodije uglavnom se rabe dvije donje žice – *parice*, dok **c** i **f** žice imaju ulogu bordunskih žica jer uvijek zvuče prazne.

Prema istraživanjima u različitim lokalitetima Bosne i Hercegovine (Cvjetko Rihtman u Prkoscima i Melini kraj Jajca, Vlado Milošević u Bosanskoj Gradišci i Jasmina Talam u Žabljaku i Doboju), melodijska **g** žica daje sljedeći tonski niz:

polje 0 1 2 3 4 5 6 7 8

Transkripcije i analize su pokazale da se u okviru jedne izvedbe nikad ne rabe svi tonovi. Tonski nizovi u kojima se razvija melodija manjeg su opsega i dijatonskog tipa s polustepenom između 2. i 3. stupnja iznad završnog tona (tj. između 1. i 2. polja na dršci instrumenta). Drugim riječima, svirač se nikad ne koristi svim poljima nego samo onima koja mu omogućuju ostvarivanje dijatonske zvučnosti.

Cvjetko Rihtman i Vlado Milošević su pokazali da se tijekom svirke na bosanskoj bugariji pojavljuju dva karakteristična intervala: veoma niska velika sekunda i mala terca. Mjerenja su pokazala da velika sekunda iznosi 169 centa, a mala terca 273 centa (Rihtman 1953, Milošević 1962).⁷ Ovo nije izolirana pojava nego specifičnost tonskih odnosa koji se susreću u gotovo cijeloj Bosni i u vokalnoj i u instrumentalnoj tradiciji.

Tehnike sviranja

Najrasprostranjenija tehnika sviranja na bosanskoj bugariji je *kucanje*. Pod ovim terminom svirači podrazumijevaju trzanje žica pomoću *terzijana* koji svirač drži na pregibu kažiprsta desne ruke i pridržava ga jagodicama palca i kažiprsta. Kažiprstom te trećim i četvrtim prstom lijeve ruke pritišće donje dvije žice na poljima između *perdeta*, a gornju žicu samo povremeno palcem.⁸ Vješti svirači, kako kaže Cvjetko Rihtman, prakticiraju da ne dodiruju dvije donje žice na istome mjestu, već ih razdvajaju tako što dodiruju samo jednu žicu, a drugu ostavljaju praznu, ili pak trećim prstom dodiruju obje žice, a četvrtim istodobno samo jednu (1953:33).

Kucanje se može izvoditi u jednom ili u oba smjera. Ako izvodi svirku u brzom tempu, svirač *kuca* samo u jednom smjeru, od gornjih žica prema donjim. Kod ovakvog načina *kucanja* ritam melodije i ritam pratnje se potpuno podudaraju.

⁷ Za razliku od toga, temperirana velika sekunda iznosi 200 c, a mala terca 300 c.

⁸ Premda je u prikazu tehnike sviranja kordofonih instrumenata uobičajeno da se prsti broje od kažiprsta, ovdje se ipak služimo općim nazivima.

Kucanjem u oba smjera u četvrtinskoj jedinici mjere svirač ostvaruje ritam u manjim notnim vrijednostima – šesnaestinkama. *Terzijanom* prelazi preko svih žica u smjeru dolje-gore-dolje i tako ostvaruje i melodiju i pratnju u šesnaestinkama.

Drugim načinom *kucanja* u oba smjera svirač izvodi šesnaestinke u melodijskoj dionici i osminke u dionici pratnje. Da bi ostvario takav ritam, na mjestu gdje su šesnaestinske notne vrijednosti trzaju se samo donje dvije žice i to prema gore.

Cvjetko Rihtman je pribilježio da se na području Jajca nekoć javljala i tehnika sviranja u kojoj su svirači prstima lijeve ruke dodirivali i treću žicu – *zukunftu*, nazvanu tako zbog toga što uvijek zuji prazna. Prema Rihtmanovim navodima ovu su tehniku rabili samo vješti svirači (1953:9). Današnji svirač Drago Šarčević naziva je *kucanjem preko perde*. Objašnjava da se ovom tehnikom *tuši zukuljka*, odnosno da se tijekom sviranja na četvrtom polju palcem lijeve ruke pritisne treću i četvrtu žicu.

Jedna od tehnika sviranja bugarije koju prakticira Drago Šarčević je i *čvokanje*. Ova tehnika podrazumijeva da istodobno s trzanjem žica svirač

čvoka ili prikucava zglibom desnog prsta po dasci rezonatora. Udarci po dasci podudaraju se s dobama u taktu. U narednom primjeru čvokanje je obilježeno križićem ispod zapisa prateće dionice.

Repertoar, prigode i funkcije sviranja

Bugarija je nekada bila veoma omiljen instrument. Često se mogla čuti u bosanskim selima, pa je i repertoar koji se na njoj izvodio bio iznimno bogat. Uz bugariju se pjevalo i izvodila su se kola. Pjesme uz bugariju su bile različite tematike: opisivale su selo i okolicu, pojedine znane pojedince ili pak događaje iz vlastite sredine. Pjesme je mogao izvoditi sam svirač. Ipak, češće bi mu se pridružio još jedan pjevač. U usorskom kraju na bugariji su se izvodila razna kola kao što su *zavrzlama*, *sitnica*, *tup-tup*, *ravno kolo*, *osmerac* i druga. Nekoć se mogla čuti i zajednička svirka bugarije i šargije. Primjeri udruživanja bugarije i šargije zabilježeni su u okolini Jajca i Usore.

Drago Šarčević, svirač bugarije iz Žabljaka (Usora), 2004. (snimila Jasmina Talam)

Nezaobilazni dio seoske kulture življenja bile su različite proslave, *teferiči*, *sijela* i druge vrste zabavnih okupljanja. Važno je spomenuti da su bugariju u Bosni svirali svi narodi bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost. Iz prikupljenih izvora može se zaključiti da je bosanska bugarija, osobito u prošlosti, bila sastavni dio svake seoske proslave (Ćurčić 1935:3-5; Kristić 1955:153-154). U jednom selu nije nikada bio velik broj svirača, tako da su pojedinci bili veoma cijenjeni i pozivani na sve proslave društvene zajednice, kao i na proslave u krugu određenog domaćinstva. Svirači bi u takvim prigodama imali kreativnu slobodu i psihičku nesputanost. Daroviti su pojedinci mogli sastaviti nove stihove ili svirku i predstaviti ih prisutnima. Tako su se u narodu pojavljivale nove melodije koje su nazive dobivale prema imenu svirača ili prilici u kojoj su se prvi put izvele. S vremenom bi takve melodije postajale dijelom tradicije. Može se reći da je bugarija imala izrazitu društvenu funkciju. Njezin je zvuk bio svojevrsnim pozivom da se zapleše ili zapjeva. Drago Šarčević i Stjepan Vrdoljak tvrde da je bugarija nekada bila daleko popularnija od šargije. Danas se rijetko može čuti, dok je šargija iz godine u godinu sve popularnija.

Brzo kolo u izvedbi Drage Šarčevića, Usora, 2005.; transkribirala J. Talam

Rasprostranjenost

Prema prikupljenim podacima razlike u rasprostranjenosti bosanske bugarije tijesno su povezane s različitim vremenskim razdobljima: do Drugoga svjetskog rata, od 1945. do 1991. te od 1995. do danas.

U razdoblju od druge polovice 19. stoljeća do Drugoga svjetskog rata bugarija se nalazila u gotovo cijeloj Bosni. Izvori nam kazuju da je bila veoma popularna u okolici Jajca, Kreševa, Tuzle, Vareša, Tešnja, Doboja,

Dervente, Visokog, Kaknja i Sarajeva.⁹ U razdoblju poslije Drugoga svjetskog rata uporaba bugarije je zabilježena na području Jajca, Kreševa, Tuzle, Tešnja, Doboja, Dervente, Visokog i Kaknja. Dakle, kontinuitet sviranja bugarije se dobrim dijelom prekinuo, pri čemu je presudna bila promjena u načinu života seoskog stanovništva u Bosni. Industrijalizacija započeta 1950-ih godina pridonijela je odumiranju starih seoskih patrijarhalnih zajednica, a s njima i tradicionalne kulture življenja, uključujući i narodne običaje, pjesmu i svirku.

U to je doba bugarija ubrzano gubila svoju popularnost. Danas se većina kazivača sjeća da se bugarija jest svirala, ali istodobno i ističe da je već dugo nitko ne svira. Stjepan Vrdoljak kaže da su svi tamburaši (tj. svirači kordofonih instrumenata) znali svirati i bugariju i šargiju, ali im je šargija bila draža. To je potvrdio i Drago Šarčević, koji kao svirač i sam prednost daje šargiji. Objasnio mi je da šargija ima bolje tehničke mogućnosti jer je veća i ima veći broj žica,¹⁰ što današnji svirači veoma spretno iskorištavaju.

Do devedesetih godina 20. stoljeća bugarija se mogla još ponegdje čuti u selima središnje i sjeveroistočne Bosne. No, posljednji rat u Bosni ostavio je nesagledive posljedice. Razaranja sela i gradova, progoni stanovništva i sve ostale nedaće koje je rat donio, također su jednim od razloga zbog kojih je bugarija, kao i niz drugih narodnih instrumenata, gotovo nestala iz narodne glazbene prakse. U poratnim godinama veoma je mali broj svirača i graditelja bugarije. Nalazimo ih jedino na području Doboja, Usore i Kaknja. Vjerojatno je samo pitanje vremena kada će bugarija, kao i mnogi drugi narodni instrumenti, postati tek dijelom prošlosti.

NAVEDENA LITERATURA

Andrić, Josip. 1977. "Tambura." U *Muzička enciklopedija*, sv. 3. Krešimir Kovačević, ur. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 542-543.

Ćurčić, Vejsil. 1935. "Sarajevska čalgija." *Glasilo HD "Napredak"* 9/1:3-7.

Dević, Dragoslav. 1977. *Uvod u osnove etnomuzikologije*, sv. 3: *Instrumenti*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.

Gazimihal, Mahmut. 1955. "Uvodni pogledi na azijsko porijeklo nekih turskih muzičkih instrumenata." *Bilten Instituta za proučavanje folklora Sarajevo* 3:125-132.

⁹ Podatke o bugariji u navedenim područjima nalazimo u radovima L. Kube, A. Kristića, V. Ćurčića, u Arhivu grada Sarajeva i Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

¹⁰ Šargije u Usori imaju pet žica iste duljine i jednu upola kraću.

- Gligorević, Ljubica. 1996. *Tambura – tradicijsko glazbalo*. Vinkovci: Gradski muzej Vinkovci.
- Hornbostel, Erich Maria, i Curt Sachs. 1961. "Classification of Musical Instruments." *The Galpin Society Journal* 14:4-29.
- Jahić, Dževad. 1999. *Školski rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Ljiljan. [*Trilogija o bosanskom jeziku*, sv. 3].
- Krajtmajer, Vinko. 1982. "Neki uzorci mjera kordofonih instrumenata tipa dugovratih leuta na teritoriji sjeveroistočne Bosne." U *Rad 27. kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavija, Banja Vrućica – Teslić, 1980*. Cvjetko Rihtman, ur. Sarajevo: Udruženje folklorista Bosne i Hercegovine, 497-504.
- Kristić, Augustin. 1955. "Alat majstora tambura iz Kreševa." *Bilten Instituta za proučavanje folklor Sarajevo* 3:153-158.
- Kuba, Ludvík. 1985. *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*. Priredio Cvjetko Rihtman. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Milošević, Vlado. 1956. *Bosanske narodne pjesme*, sv. 2. Banja Luka: Muzej Bosanske Krajine.
- Milošević, Vlado. 1962. "Tambura i harmonika u bosanskom varoškom pjevanju." U *Zbornik krajiških muzeja*, sv. 1. Vlado Milošević, ur. Banja Luka: Muzej Bosanske Krajine, 132-134.
- Rihtman, Cvjetko. 1953. "Narodna muzička tradicija jajačkog sreza." *Bilten Instituta za proučavanje folklor Sarajevo* 2:5-102.
- Rihtman, Cvjetko. 1982. "Orijentalni uticaji u tradicionalnoj muzici Bosne i Hercegovine." *Narodno stvaralaštvo – Folklor* 21 (82-84):10-21.

THE BOSNIAN BUGARIJA

SUMMARY

The article deals with the bugarija [*bugaria*], a chordophone instrument of the long-necked lute type, which occupied an important place in the lives and customs of the Bosnia-Herzegovinian village population throughout the 20th century. Particular attention is paid to the classification of this instrument, the terminology, ergology, instrument building technology, characteristics of the tone relations, playing techniques, repertoire and performance occasions, and the instrument's diffusion on the territory of Bosnia-Herzegovina. There are very few bugarija musicians and builders active today, so that it is probably only a question of time that the instrument will become merely a part of the past, similarly to many other folk instruments.

Keywords: bugarija, long-necked lutes, chordophones, Bosnia-Herzegovina